

Ўзбек

AKADEMASHIR

матншунослиги
қирралари

матн • тажриба • таҳлил

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ
СОҲИБА УМАРОВА

УДК: 801.8 (093)

КБК 63.2(5Ў)

С 60

С 60 Сирожиддинов, Шухрат

Умарова, Соҳиба

Ўзбек матншунослиги қирралари: монография / Ш.Сирожиддинов, С.Умарова. – Тошкент: Akademnashr, 2015. – 128 б.

ISBN 978-9943-985-07-0

УДК: 801.8 (093)

КБК 63.2(5Ў)

Матншунослик – адабиёт, тилшунослик, фалсафа ва тарих соҳаларига бирдек дахлдор соҳа.

Мазкур монографияда ўзбек матншунослиги ўз тараққиёт босқичларида тажрибадан ўтказган тадқиқ усуллари ва принциплари таҳлил этилган ҳамда бир системага келтирилган.

Монография шарқишунос ва филолог мутахассислар, миллий илмий-адабий меросимиз тадқиқотлари, қўлёзма манбалар тадқиқи билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: М.Саъдий

Тақризчилар:

Қ.Содиқов, филология фанлари доктори, доцент

Р.Зоҳид, филология фанлари номзоди, доцент

А.Жуманазар, манбашунос

Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-985-07-0

© «Ўзбек матншунослиги қирралари»,

© «Akademnashr», 2015

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин илмий-тарихий ва маданий меросимизни тиклаш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. 2014 йил 15 – 16 май кунлари Самарқанд шаҳрида Президентимиз Ислоҳ Каримов ташаббуси билан ташкил этилган «Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти» мавзудаги халқаро конференция мамлакатимизда истиқлолнинг илк йиллариданоқ қадр-қиммати билан абадиётга дахлдор илмий, маданий меросимизни тиклаш, уни кўз қорачиғидек асраб-авайлаш, кенг миқёсда ўрганиш, халқимизга етказиш соҳасида олиб борилган оламшумул ишларнинг ўзига хос сарҳисоби бўлди. Халқаро конференциянинг очилиш маросимида Президентимиз томонидан сўзланган нутқда Шарқ қўлёзмаларида сақланаётган улкан меросни ўрганиш ва оммалаштириш, ёшларга етказиш, шу йўналишда юртимиз ва хориждаги тегишли етакчи университетлар, илмий-тадқиқот марказлари ўртасида ҳамкорликни мустаҳкамлашга қилинган даъват бутун курраи заминдан йиғилган хорижий ва маҳаллий олимлар томонидан мамнуният ила қабул қилинди.

Давлат раҳбарининг нутқида эътибор қаратилган кўпгина жиҳатлар мамлакатимизда манбашунослик ва матншунослик соҳасида тўпланган бой тажрибани бир системага келтиришни маҳаллий олимлар зиммасига муҳим вазифа қилиб юклайди. Юртимизда ўтган асрнинг бошларидан давом этиб келаётган Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш ишлари мустабид коммунистик тузум белгилаб қўйган чегара ва доирадан чиқмаган. Тадқиқотчининг ёндашувида тузум тазйиқи яққол сезилиб турган. Ана шу кўринмас тазйиқ олимларни кўпроқ манба – қўлёзма тавсифи ва баёни билан чекланишга, матн моҳиятига чуқурроқ қиришдан онгли равишда қочишга олиб келди.

Тарихий манбашунослик ўтган асрнинг 30-йилларидан мунтазам ривожлана борди. Шарқ қўлёзмалари каталогини тузиш, тарихий манбалар тадқиқи ва таржимаси соҳасида узоқ йил-

лар давомида амалга оширилган ишларнинг илмий қиммати беқийёсдир. Худди шу баҳони илмий ва тазкира характеридаги манбалар тадқиқига ҳам бериш мумкин. Аммо ўтган асрнинг 60 – 70-йилларигача бадиий асарлар матни тадқиқи бўйича олиб борилган ишлар системали эмас эди. Ҳамид Сулаймон бошлаб берган ва академик А.Қаюмов бошчилигида Қўлёмалар институти атрофида марказлашган мамлакат филолог матншунос олимларининг жиддий саъй-ҳаракати билан ўзбек матншунослиги ўзининг равон йўлига чиқиб олди. Бироқ шуни таъкидлаш зарурки, филология соҳаси бўлган матншуносликни тарихчи олимларнинг «мулки» ҳисоблаб келинган манбашунослик билан бирлаштиришга бўлган уринишлар, мамлакатимизда «адабий манбашунослик» истилоҳининг пайдо бўлишига олиб келди. Ҳолбуки, бу матншуносликнинг таркибий қисми бўлган «матн тарихи» билан боғлиқ тадқиқотлар қисминигина ташкил этувчи бўлим эди. Матншуносликнинг асосий ва салмоқли қисми бўлган «матн талқини» коммунистик тузум зўравонлигидан ҳуркиб Шарқ қўлёмаларини ўрганиш ишларига татбиқ этилмади. У фақат замонавий матнлар таҳлили билан шуғулланувчи тилшунос олимлар мулкига айланиб қолди. Энг ёмони, бугунги кунда ҳам матншуносликни замонавий тилшунослик соҳаси деб қарагувчи олимлар йўқ эмас.

Мустақиллик халқимиз мулки бўлган турли қўлёмаларни топиш, Шарқ қўлёмаларини ўрганиш, тадқиқ қилиш ва нашр этиш ишларининг кескин жонланиши, айниқса, Миллий уйғониш мафкураси асосида ўтмиш ижодкорларимиз асарларини оммалаштириш ҳамда натижада матншунослик соҳасининг жиддий ривожланишига туртки берди. Юзлаб қўлёмалар манбалар ҳозирги ўзбек имлосига транслитерация қилиниб чоп этилди. Сўзсиз, бу ишлар таҳсинга лойиқ. Аммо уларда кўзга ташланган илмий камчиликлар, манбалар ва матнларни таҳлил, талқин этишдаги ноқисликлар матншунослик соҳасини системали тартибга келтиришни тақозо қилмоқда. Эътиборингизга ҳавола этилаётган монография шу йўналишдаги дастлабки иш ҳисобланади. Келажакда матншунослик назарияси янада такомиллаштирилишига шубҳа йўқ. Мазкур монография матншунослик соҳаси ҳақида дастлабки системали тасаввурларни беришга мўлжалланган.

I ҚИСМ. МАТНШУНОСЛИҚ АСОСЛАРИ

Матн ва матншунослик

Ўзбек халқининг кўпмингйиллик тарихи, бой илмий-маънавий мероси, адабиёти ва санъати ҳақидаги қимматли маълумотлар қўлёзма манбаларда акс этган. «Аждодларимиз тафаккури ва даҳоси билан яратилган энг қадимги тошёзув ва битиклар, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб бугунги кунда кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган минг-минглаб қўлёзмалар, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, минералогия, кимё, астрономия, меъморлик, деҳқончилик ва бошқа соҳаларга оид қимматбаҳо асарлар бизнинг буюк маънавий бойлигимиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда камдан-кам топилади».¹

Мустақиллик шарофати билан миллий, маънавий-маданий қадриятларимизни тўла тиклашга эришдик. Мамлакатимиз кутубхоналари ва маърифатли фуқароларимизнинг қўлларида сақланаётган бебаҳо қўлёзма манбалар олимлар кўмагида нашр этилиб, халқимизга тақдим этилди. Ана шундай саъй-ҳаракатлар натижасида биз илгари номлари буткул номаълум бўлган ёки мустабид шўро тузуми мафкураси ўрганишни ман этган юзлаб мутафаккирларимиз, диний арбобларимиз ва адибларимизнинг илмий-ижодий меросидан баҳраманд бўла бошладик. Айниқса, бадий асарлар матнини ўрганиш, чоп этиш ишларида сезиларли кўтарилиш бўлди. Илгари кам ўрганилган кўплаб шоирларимизнинг асарлари тўлиқ тикланиб, мустақиллик мафкураси нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқилди. Ушбу хайрли ишларни амалга оширишда фақат шарқшунос олимлар эмас, балки араб имлосидан хабардор барча адабиёт ихлосмандларининг ҳисса қўшгани мамлакатимизда қўлёзма манбаларни тўплаш, ўрганиш ва чоп этиш ишларининг кескин кўтарилишига хизмат қилди. Бироқ республикамызда бадий асарлар матни тарихини ўрганиш соҳасида узоқ йиллар давомида йиғилган тажрибанинг оммалаштирилмагани, матншуносликнинг тадқиқот усулларида беҳабарлик оқибатида нашр юзини кўрган манба-

¹ Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.31.

ларнинг илмий-бадий аҳамияти ва ёзма ёдгорлик сифатидаги қимматини тўлиқ эришиш қийин кечмоқда. Матншунослик соҳаси вазифалари, таснифи, нашр типлари ва принципларининг ҳозиргача системалаштирилмаганлиги матн тарихи тадқиқида қўл ураётган адабиётшуносларимизга манбаларни илмий истеъмолга киритиш ишларида муайян қийинчиликлар туғдирмоқда. Ушбу йўналишда фаолият кўрсатаётган матншунос тадқиқотчилар учун назарий ва амалий қўлланмалар, академик услуб ва нашр принципларининг ягона қоидаларини ишлаб чиқиш давр талабидир. Бу иш, ўз навбатида, узоқ йиллар давомида ўзбек матншунос олимлари томонидан қўллаб келинган илмий-академик тадқиқ услуб ва усуллари, Ўзбекистонда шаклланган илғор матншунослик мактаби анъаналари, ривожланиш босқичларини ўрганиш ва оммалаштиришни тақозо этади.

Матншуносликда матн маъноси кенг қамровли тушунчадир. Матн деганда, муаллиф ифода этмоқчи бўлган фикр ва ғоянинг ёзувдаги инъикоси тушунилади. Матн деганда яхлит бир асар, бизнинг ҳолатимизда, қўлёзма нусха ҳам англашилади. Бинобарин, уларни ўрганиш жараёнидаги ёндашувлар ўзаро фарқланади. Биринчи таърифдаги матн тадқиқида адабиётшунослар тилшунослар билан биргаликда иштирок этади. Кейинги назарда тугилган матн тадқиқи билан эса асосан матншунослар шуғулланадилар. Уларнинг вазифаларига адабиётшунослик ва тилшуносликка хос бўлган, шунингдек, тарихчиларнинг манба шунослик ва историография соҳаларидаги барча тадқиқ усуллари қўллаш киради. Матншунослик қўлёзма нусханинг матн хусусиятларидан тортиб (лингвистик, бадий, фалсафий, тарихий) нашр кўринишидаги барча ютуқ ва камчиликлари ҳақида яхлит тасаввур уйғотувчи тадқиқотни амалга оширади. Матн тақдири, сақланиш даражаси, нашр безаклари ва тавсифий белгиларини ўрганиш матн тушунчасининг классик таърифида сифмаса-да, матншуносликда қабул қилинган матн тушунчаси, уни ўрганиш доирасига киради.

Замонавий жаҳон филологиясида матн устида ишлаш масалаларига доир қабул қилинган ягона қоида йўқ. Матн тарихини ўрганиш ва интерпретацияси матн устида ишлаётган олимнинг қайси фан соҳасида иш олиб боришига боғлиқ. Шунинг учун тилшунос ва адабиётшунос олимлар ўртасида матн тадқиқи ва

талқини масалалари кимга тегишлилиги борасида аниқ тўхтамга келинмаган. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, матн бир қанча ёрдамчи соҳалар – эдиция, археография, герменевтика, экзегетика кабилар билан боғлиқ ҳолда ҳам тадқиқ этилади. Масалан, эдиция – ҳужжатли ва мумтоз матнларнинг илмий нашрини амалга оширишдир. Археография ёзма манбаларни қидириб топиш, бирламчи ишлов бериш, илмий муомалага киритишни назарда тутади. Кутубхона, турли фондлардаги қўлёзмаларнинг туркумлаштирилган тавсифи, археографик қиёсий таҳлили манба матнини тузишда муҳим ҳисобланади. Бундай ишлар натижалари матн устида ишлашнинг равон боришини таъминлайди. Герменевтика қадимги ёзма матнлар мазмунини изоҳлаш билан шуғулланади, матншунослик учун асарнинг ўтмишда тутган ўрни, асар умумий мазмуни каби маълумотларни беради. Экзегетика эса диний матнларни филологик жиҳатдан таҳлил этишда матншунослик ишлари билан бевосита боғланади.

Матн тадқиқи бадиий асарнинг ёзма ёдгорлик сифатидаги қимматини баҳолаш, бадиий асар матни ҳақида тўлиқ тасаввур пайдо бўлишида объектив асос вазифасини ўтайди. Зотан, матншунослик бадиий асарнинг ботиний жиҳатларини очиб бериш, унинг яратилиш тарихи, матн ўзгаришига олиб келган ҳолатларни аниқлаш ва муаллиф варианти сақланиб қолмаган тақдирда асарнинг дастлабки кўринишига яқин матнни тузишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Шу жиҳатдан матншуносликни қуйидаги 3 таркибий қисмга бўлиш тавсия қилинади:

1. Матн тарихини ўрганиш.

2. Матн талқини.

3. Матн тузиш.

Матн тарихи

Матншуносликнинг асосий услубий принципи матн тарихини комплекс равишда ўрганишдир. Бунда матндаги давр руҳи ва назари, мақсадли равишда ёки тасодифий киритилган ўзгаришлар ҳам, кейинги даврларда юз берган нашрий сакталиклар ҳам назардан қочирилмайди. Шу жараёнда матншунослик тарихий-адабий, сиёсий-жуғрофий ва маиший характердаги турли масала-

ларни ҳам ўрганади. Шундан келиб чиқиб матншунослик барча илмий соҳалар объектига дахлдор дейиш мумкин. Адабиёт тарихи ўрганадиган барча масалалар матншуносликда ҳисобга олинади, бироқ унинг вазифаси аниқ. У матн тақдирини ёритади, матндаги ўзгариш хусусиятлари, сабаблари ва бошқичларини ойдинлаштиради. Д.Лихачев матншуносликни матнларни нашр этиш жараёнидан ажратиб қарайди.² Бу унинг рус полиграфик нашрлари, охириги икки-уч асрлик тарихга эга матнлар юзасидан олиб борган тадқиқотлари натижасида чиқарган хулосаси – «текстология асосида фақат матн тарихини ўрганиш ётади» деган тезисдан келиб чиқади. Ўзбек матншунослиги тарихини ўрганиш жараёнида биз бу тезис ўзини оқламаслигини кўрдик. Зеро, асрлар давомида ўзбек матншуносларининг заҳматли меҳнати асарнинг қўлёзма нусхасини яратишда намоён бўлган. Нашр тушунчаси қадимги қўлёзмаларни кўчириш ва тарқатиш каби анъанавий хаттотлик, котиблик касбига дахлдор бўлгани учун матншунослик айни ноширлик, қўлёзmani кўчириш ва тарқатиш каби жараёнларга таллуқлидир. Ўзбек матншунослигининг рус матншунослигидан яна бир фарқи шундаки, турли ёзувларда акс этган миллий ёзма маданиятимизни бугунги кунда оммавийлаштириш ҳам адабиётшуносларимизни нашр типларидан келиб чиққан ҳолда муайян даражада матншунослик билан боғлиқ вазифаларни бажаришга ундаган. Бу ҳақда ўз ўрнида сўз юритилади.

Матн тарихини тиклашнинг халқимиз маънавий ҳаёти тарихидаги ўрни беқийс. Зеро, қадимий қўлёзма китоб матнлари давр руҳини акс эттиради. Уларни жиддий ўрганиш муаллифнинг дунёқарashi, воқеликка муносабати, давр илм-фани даражаси ва сиёсий жараёнлари ҳақида муайян тасаввур бериши мумкин.

Матншунос олдида турган бош вазифалардан бири – матн тарихини тиклаш, тадқиқ доирасига жалб этилган манбанинг турли нусхаларини қиёсан ўрганиш, тадқиқ қилиш, улар асосида матннинг асосий вариантини яратиш ва илмий муомалага киритишдир.

Матн тарихи муайян матн ҳақидаги барча маълумотлар йиғиндисидир. У асарнинг шакл ва мазмуни ҳақида аниқ тасаввур беради, матнга оид билвосита ва бевосита маълумотларнинг барчасини қамраб олади.

² Лихачев Д.С. Текстология. Краткий очерк. – М.-Л.: Наука, 1964. – С.7.

Матн тарихини ўрганишда тарихий ёки адабий ёдгорликнинг яратилган ва кўчирилган даврини аниқлаш, манба нусхалари кўп бўлса, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Шу сабабли ёдгорликлар матни устида текстологик тадқиқотлар олиб боришдан аввал шу ёдгорликнинг мавжуд барча қўлёзмаларини йиғиш, кўчирилиш даври, матний тўлиқлигига қараб таснифлаш ва шундан кейингина унинг тарихини кузатиш лозим. Чунки ҳар бир қўлёзма, биринчи навбатда, давр тарихий ёдгорлиги сифатида ўзигагина хос бўлган муайян тарихга эга.³

Матн тарихини ўрганиш қўлёзма нусханинг мавжуд нусхаларини ўзаро қиёсий текширишдан бошланади. Матнлар *тўлиқ*, *нуқсонли*, *тузатилган* (редакцияга учраган) ёки *тузатилмаган* кўринишларда учрайди. Қўлёзма нусхаларда унинг тарихи бевосита қайд этилган ёки билвосита аниқланадиган белгилар ёрдамида тикланади. Бевосита белгиларга қўлёзма асарнинг яратилиш ва кўчирилиш саналари, муаллиф ва унинг асарни ёзиш мақсади ифодаланган сўзбошиси, котиб номи ёки унинг қайдлари каби матншунослик учун қатта аҳамиятга эга тавсифий мезонлар киради. Билвосита белгиларга ушбу асар ва унинг муаллифи ҳақида турли асарлар, хусусан, тазкираларда берилган маълумотлар, қўлёзма нусхаларни қиёслаш натижасида олинadиган текстологик натижалар киради. Ўзбек матншунослари қўллаб келган қуйидаги тадқиқ усуллари асосида бугунги кун ўзбек матншунослиги тажрибасини таснифлаш мумкин.

1. Матний тафовутларни таҳлил қилиш усули. Матний тафовутларни таҳлил этиш «асл» ёки «дастлабки» матнни тиклаш йўлида ўтилиши шарт бўлган бўғиндир. Матншунос матн тарихидаги барча даврий ўзгаришларни кузатиб, уларнинг содир бўлиш сабабларини аниқлаши жуда муҳим. Таҳлил оддий фарқларни ўрганишдан бошланиб, охирида умумлаштирувчи хулосаларга келиш билан тугайди. Фарқлар қўлёзма нусхалари орасида, хронологик тартибда, макон ва ҳудуд тартибида гуруҳлаштирилган ҳолда қиёсланади. Матний тафовутлар хаттот ва котиблар томонидан сўзни нотўғри

³ Ҳамидова М. Алишер Навоий «Садди Искандарий» достонининг илмий-танқидий матни ва матний тадқиқи: Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 1994. – Б.37.

ўқиш сабабли, шунингдек, муаллиф ёки котиб томонидан онгли равишда қилинган таҳрир туфайли юзага келган бўлиши мумкин. Матншунос фарқларнинг сабабини аниқ белгилаши лозим. Шундагина матн тарихи объектив кўриниш касб этиши мумкин.

2. Асосий матн тузиш усули. Асосий матн тузиш матншунослик тадқиқ усуллари комплекс равишда ишга туширишни тақозо этади. Асосий матн тузиш муаллифнинг асл, бирламчи матнини тиклаш эмас. Муаллиф матнининг асл ҳолатини тиклаш деярли имконсиз. Матншунос фақат матннинг муаллиф вариантыга яқин кўринишини тузиши мумкин. Асосий матн дейилганда матншунос томонидан наһр учун тузиладиган қўлёзма асарнинг сўнги варианты назарда тутилади.

3. Кўчиришдаги хатоликларни таҳлил қилиш усули. Қўлёзма нусхани кўчириш жараёни тўрт ҳаракат мажмуидан иборат бўлиб, танланган матнни ўқиш, матнни эслаб кўчириш, ичида такрорлаб кўчириш, ниҳоят, матнни тушуниб-тушунмай кўчиришни ўз ичига олади. Кўчириш жараёнида кўплаб хатоликларга йўл қўйилиши мумкин. Бунга сабаб, котиб аслият хусниҳати хусусиятларини яхши тушуна олмаган бўлиши мумкин. Матншунос қўлёзма нусхадаги хаттотлар услубини диққат билан ўрганиши, ҳарфларнинг «бежирим тасвирлари» ўртасидаги боғлиқликка, уларнинг ўзига хос безак-унсурларига эътибор бериб, хатолик нима сабабдан содир бўлганини аниқлаши лозим. Баъзи ҳолларда хаттотлар сўзни ўқий олмасалар, контекстан келиб чиқиб ўзларича матнни тузатиб ёки тўлдириб кетганлар. Матншунос томонидан холис аниқланган хато қиёсий таҳлил орқали асосий матнда тузатиб борилади.

4. Муаллиф матни хатоликларини аниқлаш усули. Айрим ижодкорлар ўз асарларини кўчира туриб хаттотлар фаолиятида кўринган хатоликларга йўл қўйишлари мумкин. Масалан, айрим ҳарфларнинг тушиб қолиши, саналарнинг нотўғри белгиланиши, сарлавҳа ёки айрим жумлаларнинг қисқариши механик тарзда рўй бериши мумкин. Хатонинг муаллиф томонидан онгли равишда қилинмаганлигини аниқлаш муаллифнинг ғоявий позицияси таҳлили, илмий-бадиий иқтидори, матн мазмунига талабчанлиги даражасини ўрганиш орқали амалга оширилади.

5. Матнни онгли равишда ўзгартириш ҳолларини таҳлил қилиш усули. Матн қасддан ёки беихтиёр ўзгартирилганини фарқлаш мураккаб таҳлилий жараёни талаб қилади. Матн ўзгартирилган ҳоллар хаттот ёки котибнинг «ўта билафонлиги», шундай бўлиши керак эди ёки бўлган бўлиши мумкин деган иддаода матнни тузатиб кетиши натижасида юз беради. Матн шунос, аввало, манбаларнинг хронологик ёшига қараб фарқлар динамикасини тузиб чиқиши лозим. Ўшанда ўзгартириш манба «тақдир»нинг қайси босқичида юз бергани маълум бўлади. Шундан сўнг манбанинг кўчирилиш санаси, даври ва ҳудуди, даврнинг устун ғоявий, сиёсий йўналишлари ўрганилади. Ушбу таҳлиллар ўзгартириш қасддан ёки беихтиёр қилинганлигини аниқлаб беради.

6. Қўлёзма тавсифини амалга ошириш усули. Матн устида ишлаш қўлёзманинг ташқи белгиларини ўрганишдан бошланади. Шарқ китобат санъати ўзининг қатъий принципларига асосланади. Масалан, ҳар бир асарнинг «бисмиллоҳ»дан бошланиши(басмала), сўнг Аллоҳнинг мадҳи (ҳамд, тамҳид) ва Муҳаммад (с.а.в.) таърифи (наът), шундан кейин асарнинг ёзилиш сабаби (сабаби таълифи китоб) қайди китобат қилинишида ташлаб кетилиши мумкин бўлмаган асосий принциплардандир. Қўлёзманинг тавсифий белгилари қуйидагиларни ўз ичига олади: **Матн** китобнинг асосий қисми бўлиб, унга айрим ҳошия ёзувлари, жадвал, пойгирлар кирмайди. **Ички унвон** – тузилиши мураккаб китобларда улар баъзан бошқа (масалан, қизил) сиёҳ билан, баъзан тўқ ҳарфлар(жумладан, насрий асарларда), баъзан ҳозиргидек саҳифа ўртасида берилади. **Жадвал** – саҳифада асосий матнни жойлаштириш принципи (матн рамкаси). Матнлар турли шаклларда – сидирға, икки устун, тўрт устун, зина, ромб, доира, қия ҳолда жойлаштирилиши мумкин. Бу муайян даражада безак вазифасини ўтаб, шеърий матнларда, айниқса, кўп қўлланилган. **Ҳошия** – саҳифа четлари. Жадвал (матн рамкаси)дан ташқарида изоҳ бериш, параллел равишда бошқа бир асар матнини жойлаштириш, матн бўлагидаги фикрни тасдиқлаш ёки тўлдириш учун иловалар келтиришга хизмат қилади. **Пойгир** ўзидан кейинги саҳифанинг шу сўз билан бошланишини билдириб келувчи сўз бўлиб, ўнг саҳифанинг энг остига, чап томонга жойлаштирилади(пойгир

саҳифалар кетма-кетлигини белгилаш учун бет рақамлари ўрнига ишлатилади). **Колофон** – котибнинг қўлёзма сўнгида келтирадиган маълумотномаси. Унда котиб номи, қўлёзманинг кўчирилиш санаси ва котиб мулоҳазалари берилади. Қўлёзма формати, унда ишлатилган хат тури, қоғоз тури, турли безаклар ҳам қўлёзманинг тавсифини келтиришда муҳим аҳамият касб этади.

7. Конъектура йўли билан матнни тиклаш усули.

Конъектура деганда матн контекстидан келиб чиқиб матндаги хато ёзилган ўринлар ёки ўқиб бўлмас даражада ўчиб кетган сўз ва жумлаларни тиклаш тушунилади. Конъектура фақат беихтиёр равишда ёки эътиборсизлик туфайли йўл қўйилган хатоларни тузатишга нисбатан қўлланади.

8. Қўшимчалар ва тушириб қолдиришларни аниқлаш усули. Манбалар қиёсий ўрганилганда кўпинча бир нусхадаги муайян матн бўлаги иккинчи нусхада тушиб қолган бўлади. У чиндан тушиб қолганми ёки биринчи манбадагиси қўшилиб қолганми, бу ҳар иккала манбани жиддий текширишдан ўтказишни талаб қилади. Ушбу тадқиқ усули ҳар иккала манбанинг ўз «қиёфадош»ларини тўплашдан бошланади. Икки гуруҳ манбаларини ўрганиш асосида энг қадимийси аниқланади, сўнг ўзгаришга учраган манба давригача кўчирилган манбалардаги ҳолат ўрганилади. Ўзгаришга учраган нисбатан қадимийроқ манба учраган тақдирда унинг тавсифий, даврий ва ҳудудий белгиларини ўрганиш орқали ўзгариш бўйича хулоса чиқарилади.

9. Глосс ва интерполяциялар таҳлили. Қўлёзма нусхаларнинг ҳошияларида учрайдиган изоҳлар, тўлдиришлар, конкретлаштирувчи мулоҳазалар, бошқа манбаларга ҳаволалар, Қуръони карим оятлари ёки ҳадислардан шу муносабат билан келтирилган мисоллар матншуносликда глосс деб аталади. Улар асосий матндан алоҳида бўлиб, умумий мазмунни тўлдиришга хизмат қилади. Замонавий матншуносликда изоҳлар номи остида келтириладиган барча маълумотлар глосга тааллуқлидир. Қадимий манбаларда уларни саҳифадаги асосий матн ҳошиясида ёзиш расм бўлган. Аммо қўлёзмадан нусха кўчириш жараёнларида айрим хаттотлар ҳошиядаги битикларни асосий матнга қўшиб юборган ҳолатлар ҳам учрайди. Бундай ўз-

бошимча таҳрир интерполяция дейилади. Интерполяцияни асосий матндан ажрата олиш матншунос олдида турган мураккаб назифалардандир. Матншунос асосий матннинг ўзига хос услуби ва структурасини жиддий ўрганиш орқали интерполяцияни аниқлаши мумкин. Шунингдек, қўлёзма матннинг илгари ўчиб кетиши, йиртилиши натижасида маъно мавҳумлигига сабаб бўлган ўринларини ва айти шу нусхадан кўчирилган кейинги нусхалардаги матн бўлакларини қиёслаш орқали интерполяцияни ажратиш олиш мумкин.

10. Қўлёзма нусхалар ўртасидаги фарқлар таҳлили. Матншунос қўлёзма асар нусхалари устида ишлар экан, уларнинг қайси матндан кўчирилганлигини аниқлаши нусхалар ўртасидаги фарқларнинг пайдо бўлиш сабабларини ойдинлаштиради. Бу жараёнда нусхалардаги матний ўзгаришлар хронологик тартибда гуруҳлаштирилади ва энг қадимий нусхалар билан солиштирилади. Ушбу таҳлил натижасида асарнинг дастлабки варианты ҳақида муайян тасаввурга келинади.

11. Нусхалар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва муносабатни аниқлаш усули. Қўлёзма ва тошбосма усулларида чоп этилган асарлар ўрганилаётганида муайян асарнинг қайси матн асосида кўчирилганлигини аниқлаш муҳим ҳисобланади. Ўрганилаётган асар асл нусха ёки ягона копия сифатида етиб келган бўлса, табиийки, ушбу усул қўлланмайди. Бироқ асл нусха ҳам, кўплаб копия нусхалар мавжуд бўлган тақдирда матн тарихини ёритиш нуқтаи назаридан, шунингдек, нусхаларнинг жуғрофий-ҳудудий ва даврий жиҳатдан кўп ёки кам кўчирилганлиги, сифат даражасига қараб ўша даврлардаги адабий жараёнлар ва мазкур асарга бўлган муносабат аниқланади.

12. Матнларни классификация қилиш (таснифлаш) усули. Матнлар жанр ва нашр турлари бўйича таснифланади. Жанр турларига адабий(демон, дoston-маснавий, қасида ва шу кабилар), тарихий(тарих-йилномалар, тазкира-эсдалик, маноқиб, вақфия ва шу кабилар), ёзишмалар(мактубот, руқъаот, муншаот ва шу кабилар), диний(тафсир, таъвил, фикҳ, калом, тасаввуф ва шу кабилар), фан соҳаларига бағишланган матнлар киради. Турли тўпламлар, монографик рисоалар, мажмуалар, баёзлар шаклида кўчирилган ёки тошбосма усулида чоп этилган асарлар нашр турлари бўйича таснифланади.

Таснифлаш матншунос учун муҳим аҳамиятга эга. Зеро, тадқиқ этилаётган матн турли жанр ва нашр турларига хос белгиларга эга бўлиши мумкин. Масалан, тазкираларда биографик маълумотлар билан бирга шеърлардан парчалар, хатлардан намуналар ёки тарихий лавҳалар қоришиқ келади. Девонлар эса муайян структурага эга бўлиб, бу тартиб бузилиши унинг мажмуага айланиб қолишига олиб келади. Баёзлар тазкиралар каби гўплам-антологиялар характерида бўлса-да, уларнинг таркибини шоирлар ижодларидан намуналар ташкил этади.

13. Текстологик белгиларни аниқлаш усули. Қўлёзма асарлар ўз кўчирилиш тарихининг муайян босқичларида бошқа ном остида кўчирилиши ҳам мумкин. Асарнинг халқ орасида машҳур номи ёки шу жанр гуруҳига кирувчи истилоҳлар бунга сабаб бўлади (масалан, «Ҳидоя», «Мухтасар» ёки «Виқоя», «Хазойин ул-маоний» ёки «Чордевон» кабилар). Асарнинг асл номини тиклаш учун матншунос ўзи тадқиқ этаётган қўлёзма асарнинг нусхаларини қиёсан ўрганиб, саралаш йўли билан улар орасидан матни айнан такрорланаётганларини ажратиб олади. Уларнинг аҳамиятга эга ўхшаш жиҳатларини, яъни текстологик белгилари ўртасидаги мутаносибликни тиклайди. Номи бир хил бўлган матнлар ўртасида фарқ бор ёки йўқлигини кузатади. Текстологик белгилар барча тавсифий аломатлар, таҳрир изларини ўз ичига олади.

14. Матнни тиклаш (реконструкция) усули. Матншунос асосий матнни тузишда қўлёзма асар нусхаларида учрайдиган фарқлар, тушириб қолдириш ёки қўшиб ёзиш каби ҳолатларга дуч келади. Уларнинг тўғри-нотўғрилигини текшириш ва аниқ тўхташга келгандан сўнг асосий матнга тузатиш киритиш матншуноздан катта меҳнатни талаб қилади. Бу жараёнда юқорида тилга олинган айрим усуллардаги каби қадимийроқ нусхаларга таяниш иш бермайди. Матншунос бирламчи матн билан ўзи тузатаётган асосий матн орасида кўчирилган нусхалардаги матн бўлагини чиройли ва яхши ўқилаётгани нуқтаи назаридан эмас, манتيқ жиҳатидан боғланиши ва муаллифнинг ғоявий-бадий савияси, даражасига мутаносиблиги жиҳатидан келиб чиқиб таҳлил қилиши лозим.

15. Матнни саналаштириш усули. Матннинг санаси бўлмаган тақдирда матншунос нусхалардаги тафовутлар, бир-

ламчи матн варианты ҳақида хулоса чиқаришга қийналади. Қўлёзма асарни ёки унинг нусхасини саналаштириш нусханинг таъсифий белгилари, қоғози ёки ҳошиялардаги қайдлар воситасида тахминан белгиланиши мумкин. Сананинг белгиланиши нусхалар таҳрири ва бошқа хронологик воқеаларнинг матн кўчирилиши билан боғлиқ жараёнларга таъсирини аниқлаш учун муҳимдир.

16. Матннинг яратилиш жойини аниқлаш усули. Матн муаллифи аниқ бўлмаган ҳолатларда матннинг яратилиш жойига қараб муайян хулосаларга келиш мумкин. Бунда матн воқеалари баёни, ҳошиялар ва очиқ саҳифалардаги қайдлар, муҳрлар каби матн тарихини очишга имкон берадиган барча имкониятлар ўрганилади. Матндаги шевага хос фонетик, морфологик ва лексик шакллар, муайян маконга хос маросим ва урф-одат, анъаналар матннинг яратилиш жойини аниқлашда яхши кўрсаткич бўла олади.

17. Атрибуция ва атетеза. Атрибуция деганда матн муаллифини аниқлаш тушунилади. Атетеза эса муайян асарнинг муаллифи нотўғри кўрсатилган тақдирда уни ноўрин муаллифликдан ҳимоя қилишга айтилади. Атрибуция ҳолатида матншунос матннинг, масалан, ғазалиёт бўладиган бўлса, мақтадаги таҳаллус воситасида, матн классификацияси, саналарни белгилаш, текстологик белгилар, матннинг яратилиш жойини аниқлаш каби бир қанча текстологик тадқиқ усулларида фойдаланиб муаллиф номи ва таржимаи ҳолини тиклаш мумкин. Атетеза ҳолатида эса баҳс қилинаётган муаллифнинг барча асарлари қиёсан ўрганилиб, уларнинг ҳудудий ва даврий, ғоявий ва услубий, текстологик жиҳатдан комплекс тадқиқи амалга оширилади ва хулоса чиқарилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган тадқиқ усуллари матншуносликнинг қўлёзмалар билан боғлиқ фаолият соҳасида қўлланади. Замонавий адабиётлар, адабий архив материаллари, даврий матбуот тадқиқи билан шуғулланадиган матншунослик тадқиқ усуллари улардан фарқ қилади.

Матн шакллари ва уларни тузиш принциплари

Матншунослик принциплари ҳақида сўз кетар экан, шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, улар ҳалигача таснифланмаган. Матншуносликнинг тадқиқ усуллари ва принциплари ўртасидаги фарқлар назарий жиҳатдан кўриб чиқилмаган. Биз бу ҳолни ўзбек матншунослик ишларида ҳам кузатдик. Масалан, П.Шамсиев принцип деганда тадқиқ усулларини кўзда тутди⁴, Эшонхўжаев эса принципга тамойил сифатида қарайди.⁵ Д.Лихачев матншуносликнинг тадқиқ усуллари ҳақида гапирар экан, уларни «матн тузишнинг методик принциплари..» деб атайти.

Ўзбек матншунослиги тарихини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, ўзбек матншунослигининг янги даврида (1920-йиллардан кейинги давр назарда тутилмоқда. – **муаллифлар**) юзага келган кўплаб нашрларда матншуносликнинг бир қанча принциплари акс этган. Улар тузилаётган матн шаклларига қараб фарқланади. Матншуносликда матн тузишнинг бир неча шакллари қабул қилинган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1. Илмий-танқидий матн шакли.
2. Йиғма-қийёсий матн шакли.
3. Илмий-оммабоп(академик) матн шакли.

Бадий асарнинг *илмий-танқидий матнини* тузиш манбанинг нусхалари кўп бўлганда амалга оширилади. Илмий-танқидий матн шакли матн тарихини илмий ўрганиш асосида муаллиф матнига яқин вариантини тузишдир. Илмий-танқидий матн тузишнинг барча тадқиқотчилар учун қоидага айланган асосий принциплари мавжуд. Масалан, матн тузувчи асарнинг фанга маълум барча нусхаларини кўриб чиқиши шарт. Баъзи асарларнинг қўлёзма нусхалари орасидаги фарқлар кўп бўлиши мумкин. Бундай ҳолда илмий-танқидий матнни тузувчи матншунос *барча нусхаларни кузатишга* мажбур бўлади. Кўп нусхаларга эга манбанинг илмий-танқидий матнини тузишда *нусхаларни саралаш* муҳим. Кўп нусхаларга эга манба матни устида ишлаш, айниқса, унинг ил-

⁴ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.19 – 21.

⁵ Эшонхўжаев Ш. «Лисон ут-тайр»нинг илмий-танқидий матни ҳақида // Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. – Тошкент: Фан, 1965. – Б.20 – 21.

мий-танқидий матнини тайёрлаш бутун «инжиқлик»лари билан ўта нозик ва масъулиятли, тўхтовсиз аниқлик ва интизом талаб этувчи «заҳмат»лари билан машаққатли, аммо самарали меҳнатдир.⁶ Илмий-танқидий матн тузишда муаллиф нусхаси (автограф) бўлмаган тақдирда ***асарнинг қадимий, ишончли нусхаси таянч нусха сифатида олиниб***, бошқа нусхалардан ёрдамчи манба сифатида фойдаланилади. Жумладан, адабиётшунос Р.Зоҳид Сўфи Оллоёрнинг «Сабот ул-ожизин» асари илмий-танқидий матнини тузишда 150дан ортиқ нусханинг умумий ва фарқли жиҳатларини матншунослик нуқтаи назаридан изчил текширган ва 25 (15 қўлёзма, 10 тошбосма) нусхани қиёсий таҳлил объекти сифатида олган. Шуниси аҳамиятлики, Р.Зоҳид сараланган 25 нусхани ҳам муайян принципиал хусусиятларига кўра уч гуруҳга: таянч нусха, асос нусха, ёрдамчи нусхаларга ажратган.

Муаллиф дастхати ёки унинг даврида яратилган матн мавжуд бўлса, илмий-танқидий матннинг илмий қиммати юксак бўлади. П.Шамсиев жаҳон қўлёзма фондларида Навоий асарлари қадимий қўлёзмаларининг топилиши шоир асарлари илмий-танқидий матнларини яратиш учун катта имконият яратганлигини қайд этган.⁷ Хусусан, П.Шамсиев Қозон давлат университети қўлёзмалар фондида сақланаётган «Хамса»нинг XVI асрда кўчирилган деб тахмин қилинган нусхасининг аниқланиши ҳақида шундай ёзади: «Хамса»нинг ана шундай қадимий нусхасининг топилиши навоийшуносликда муҳим ҳодисадир. Чунки у улуг шоир асарининг ягона илмий-танқидий матнини тузиш ишини янада такомиллаштириш йўлида зарур манба хизматини ўтайди, матн тузишдаги кўпгина масалаларни, чигалликларни ҳал этишга йўл очади».⁸

Илмий-танқидий матнни тузишда матншуноснинг ***асар мазмуни, гоёси, матн тарихини чуқур билиши ва аниқ хулосага келиши муҳимдир***. Бундай матнни тузишда барча жалб этилган нусхалар ***матни танқидий ўрганилади***.

⁶ Қаранг: Сўфи Оллоёр. Сабот ул-ожизин / Наҳрга тайёрловчи Р.Зоҳид. – Тошкент: Санъат журнали, 2007. – Б.6.

⁷ Қаранг: Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.9.

⁸ Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.11.

Матншунос ишга жалб этилган нусхаларни қиёсий ўрганиб, таянч нусхага солиштирган ҳолда барча матний ўзгаришларни *илмий аппаратда қайд этиб боради*. Тузилган илмий-танқидий *матн шакли ёдгорлик ёзилган графикада нашр қилиниши* бундай шаклдаги матн тузишнинг асосий принципларидандир.

Йиғма-қиёсий матн имконият даражасида қўлга киритилган матнларни ўзаро қиёслаш натижасида тузилган муаллиф матнининг нисбатан тўлиқ вариантыдир.

Йиғма-қиёсий матн асар нусхалари кам ёки ишончли қадимий қўлёзма нусхалар мавжуд бўлмаган тақдирда амалга оширилади. Бундай матн муаллиф асари ҳақида тўлиқ тасаввур уйғотиш учун тузилади. Йиғма-қиёсий матнни тузишда *мавжуд қўлёзмалардан таянч нусха танлаш* катта аҳамиятга эга. Таянч нусха сифатида имкон қадар тўлиқ, бошқаларига қараганда ташқи нуқсонлари кам, хатолари, ноаниқ жойлари оқ нусха танланади. Шунинг учун М.Н.Османов «Шоҳнома»нинг 1966 йилги нашрини танқидий матн эмас, балки йиғма матн деб ҳисоблайди. У ўз фикрини илмий-танқидий матнни тузишда қўлёзмалар базасининг камлиги, матн турли таҳрирлар аралашувидан тузилганлиги, асарнинг композицион қурилиши тўлиқ ифодаланмаслиги, яъни баъзи дostonларнинг қўшилиши ёки ажратилиши каби асосли камчиликларни кўрсатиш билан тасдиқлайди.⁹

Асосий матнни тузишда йиғма-қиёсий ёндашув билан илмий-танқидий ёндашув фарқланади. Лекин баъзан уларни таснифлашда чалкашиш ҳоллари учрайди. Жумладан, Қ.Эргашев Навоий асарлари илмий-танқидий матнлари яратилиши хусусида сўз юритаркан, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг А.Н.Кононов томонидан тайёрланган нашрини асар илмий-танқидий матн деб ҳисоблайди.¹⁰ 1948 йили А.Н.Кононов «Маҳбуб ул-қулуб» асари матнини Ленинград ҳамда Тошкент қўлёзмалар фондида сақланаётган саккизта қўлёзма нусха асосида тиклаган.¹¹

⁹ М.-Н.Османов. Фирдоуси. Шах-наме. Т.1. Научно-критический текст. Различия, чтения, примечания и приложения. – М.: Наука, 1991. – С.5 – 17.

¹⁰ Қаранг: Матншунослик давр талаблари даражасидами? Давра суҳбати. ЎзАС. 2010 йил 2 июль.

¹¹ Наваи. Возлюбленный сердце / Сводный текст подготовил А.Н.Кононов. – М.-Л., 1948.

Уларнинг энг қадимийси XVI аср бошларида китобат қилинган Ленинград нусхаси бўлиб, йиғма-қийёсий матн шу қўлёзма асосида тузилган, орадаги **фарқлар илмий аппаратда кўрсатиб борилган**. А.Н.Кононов айнан ўзи амал қилган матн тузишдаги тадқиқот усуллари ва принципи хусусида ҳеч қандай маълумот бермайди. П.Шамсиев, асар нусхалари қийёсий ўрганилганлигидан бўлса керак, «Маҳбуб ул-қулуб»нинг бу матнини «чориштирма матн» дейди.¹² Йиғма-қийёсий матн асарнинг асосий матни ҳисобланади, лекин илмий-танқидий матн тузиш талабларига жавоб бермайди. Матншунос йиғма-қийёсий матнни тайёрлашда **ўзи қўлга киритган ёки имкониятида бўлган манбалардан фойдаланади**. Йиғма-қийёсий матн тузишнинг муҳим принципи асарнинг **дастлабки тўлиқ матнини тиклашдир**. Йиғма-қийёсий матнлар асар илмий-танқидий матнини тайёрлаш учун илмий замин яратади. А.Н.Кононов «Маҳбуб ул-қулуб» асарининг барча нусхаларини излаб топишнинг мақсад қилиб қўймаган ва ўзига маълум нусхалар билан кифойланган. Шунинг учун у ўзи тузган матнни «йиғма(сводный) матн» деб атаган. Ўша пайтлари Навоий юбилеи муносабати билан шоир ижодини оммалаштиришга бўлган шошилиш ҳаракат А.Н.Кононовга илмий-танқидий матн яратиш учун фурсат бермаган бўлиши мумкин.

Ўзбек матншунослигида йиғма-қийёсий матн тузишнинг ўзига хос принциплари Н.Раҳмон томонидан тайёрланган «Олтин бую» матнида кўринади.¹³ Мазкур асар қўлёзмаси қадимги уйғур-турк тилида ёзилган бўлиб, 1910 йили рус олими С.Малов томонидан топилган ва биринчи марта В.Радлов билан ҳамкорликда эски уйғур-турк алифбосида нашр этилган эди. Турк олими Чевал Қоя томонидан ушбу асар ўрганилиб, 1994 йили Туркияда чоп этилди. У гарчи Радлов-Малов наشري асосида Берлин Фанлар академияси ва Майиз фондида сақланаётган 20га яқин нуска нарчаларини ўзаро қийёслаб асарнинг мукамал матнини амалга оширган бўлса-да, асар тилининг мураккаблигидан уни турк тилига таъдил қилмаган.¹⁴ Асар 1986 йили Хитойда уйғур

¹² Шамсиев П. Ўзбек матншунослигига оид тадқиқотлар. – Тошкент: Фан, 1986. – Б.23.

¹³ Қаранг: Олтин бую. 1-китоб / Сўзбоши, изоҳлар ва қадимги туркий тилдан фойдаланадиган муаллифи Н.Раҳмон. – Тошкент: Фан, 2009.

¹⁴ Қаранг: Олтин бую. – Б.12.

тилига табдил этилган, ammo Н.Раҳмоннинг ёзишича, табдил анча эркин бўлиб, асл матндан узоқлашган. Ўзбек олими асарнинг Хитойда уйғур тилига қилинган табдили ва Чевал Қоя нашрини Радлов-Малов матни билан ўзаро қиёслаб, асарнинг йиғма-қиёсий матнини тузиб чиқди ва қадимий турк тилидан лотин ёзувига табдил қилди. Матншунос олим матн учун таянч сифатида Радлов-Малов матнини танлаб, Хитой ва Туркияда чоп этилган матнлардаги тафовутларни матн ичида қавсда бериб бориш принципини қўллаган. Н.Раҳмон матнининг яна бир хусусияти, ҳар бир матн бўлаги ўзбек тилига таржима қилиниб табдил билан ёнма-ён келтирилган. Олим қўллаган принципларни яна шуларда кўриш мумкин:

1. «Олтун ёруғ»нинг асл нусхасидаги сатрлар тартибини кўрсатиш мақсадида ҳар бир сатрдаги рақамлар тартиби сақланган.

2. Ҳозирги ўзбек тилидаги табдил қадимий туркчадаги ҳар бир варақдан сўнг берилган. Туркия ёки уйғур нашрларида изоҳ берилмаган ўринларда қавс ичида сўзлар, қўшимчалар кiritилган.

3. Транскрипция белгиларини ифодалашда ўзгаришлар кiritилган (*ng* ўрнига *ng*, *sh* ўрнига *sh*, *g* ўрнига *gh*, тил орқа *u* ўрнига *i*, тил олди *u* ўрнига *i*).

4. Изоҳлар тартибини асл нусханинг тартиб рақамидан ажратиш учун тўққурсив билан бериб, остига чизиқча қўйган.

Илмий-оммабоп(академик) матн ягона, янги топилган асарни эълон қилиш учун ёки илмий-танқидий, шунингдек, йиғма-қиёсий матн асосида матннинг **соддалаштирилган вариантини тузиш** учун тайёрланади. Кенг ўқувчилар аудиториясига мўлжалланган кўптомли академик нашрлар учун ҳам илмий-оммавий матнлар тайёрланади. Масалан, «Хамса» достонларининг оммавий нашрлари 1939 йилдан бошлаб тайёрлаб келинмоқда. Жумладан, 1939 – 1940 йиллар мобайнида «Ҳайрат ул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Садди Искандарий» достонлари алоҳида-алоҳида босилиб чиқди. Булардан биринчи достон шарҳ, изоҳ ва луғатлар билан, қолганлари эса достон шеърларининг насрий баёни билан китобхонга тақдим этилди. «Хамса»даги достонлар 1948 йили («Ҳайрат ул-аброр»дан бошқаси) Навоий «Танланган асарлари» сериясида иккинчи марта нашр этилди. Достонларнинг бу нашрига

насерий шарҳ берилмаган, лекин ҳар бирининг охирига изоҳ ва урат илова қилинган. 1957 йилдан дostonларнинг насрий ифодали нашрлари қайта босилди. Бу нашрларнинг ҳаммаси оммавий нашрлар бўлгани учун дostonлар сюжетига бевосита алоқаи бўлмаган боблар қисқартирилган эди. С.Айний тайёрлаган суҳбат «Хамса» 1940 – 1947 йилларда икки бор нашр этилди. Шунинг билан нашрлардан мақсад кенг оммани тезроқ Навоий ижоди билан таништириш эди. Ҳақиқатан ҳам, «Хамса»ни кенг китобхоналарга етказиш омма ўртасида миллий-маънавий қадриятларимиз билан таништиришда муҳим ўрин тутарди. Шунинг учун матн турларининг хилма-хил шаклларида фойдаланиш масаласи кўндаланг бўлди. Шундай матн шаклларида бири матннинг насрий баён шаклини тузиш эди. Бу йўналишда амалга оширилган ишлар самарали бўлди. Фарҳур Гулом томонидан тайёрланган «Фарҳод ва Ширин»нинг илмий-оммабоп нашрида асар асл матни ва насрий баёни ёнма-ён берилди. Масалан:

*Ки чун шаҳзодага жаври ҳаводис,
Мунигдек мушкул амре қилди ҳодис.
Анингдек борди орому қарори
Ки, чиқти ўз қўлидин ихтиёри.*

Матн насрий баёни қуйидагича: *Вақти ки шаҳзодага ҳодисанинг жаври шундай қийин бир ҳолни юзага келтирди, унинг кўндаланг ва тўзимини шунчалик йўқолди ки, қўлидан ихтиёри ҳам кетди.*¹⁵

Бундан ташқари, Амин Умарий ва Ҳусайнзода «Лайли ва Мажнун» дostonи насрий баёнини худди шундай усулда амалга оширдилар. Бу китобда ҳам бир томонда дostonнинг асли, иккинчи томонда унинг насрий баёни бериб борилди.¹⁶ А.Қаюмов ҳам Алишер Навоий асарлари насрий баёнини тайёрлашда шу мавжуд принциплардан келиб чиқиб иш тутган. Кейинчалик Алишер Навоий асарларининг насрий баёнлари тайёрланиб, би-

¹⁵ Қаранг: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. – Тошкент: Давлат нашриёти, 1966. – Б.178 – 179.

¹⁶ Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун / Нашрга тайёрловчилар Амин Умарий ва Ҳусайнзода. – Тошкент: Фан, 1941.

рин-кетин нашр этилди. Улуғ шоир ва мутафаккир асарларин бундай усулда нашрга тайёрлаш ишларида алоҳида ташаббу кўрсатган атоқли навоийшунос олим А.Қаюмовнинг хизматлар катта бўлди.

Ўзбек матншунослиги қўлга киритган тажрибалар кенг илмий жамоатчилик томонидан маъқулланди. Адабиётшунос Б.Валихўжаев классик адабиёт асарларининг насрий баёнини асл шеърий матндан алоҳида тарзда эмас, балки китоб бетининг бир томонида асл – шеърий нусха ва иккинчи бетиде унинг насрий шарҳ ёки баёнини келтириш тажрибасини маъқуллади ва бу анъанани изчил давом эттиришни тавсия қилди.¹⁷

Ўтган асрнинг 60 – 80-йилларида «Хамса» дostonлари бир неч марта алоҳида ва тўлиқ ҳолларда оммавий нашрга тайёрланди. «Хамса»нинг 500 йиллиги муносабати билан чоп этилган оммабо матн(академик) вариантига филология фанлари доктори Порро Шамсиев тайёрлаган илмий-танқидий матнлар ҳамда изоҳлар асос қилиб олинди. Алишер Навоий таваллудининг 550 йиллиги муносабати билан чоп этилган 20 жилдлик асарлар академи нашри шу давргача тузилган барча илмий-танқидий ва илмий-оммавий матнлар асосида яратилди. Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти ва Ҳ.Сулаймонов номидаги Қўлөзмала институти олимлари томонидан амалга оширилган бу нашрда мақсад буюк шоирнинг шеърий, насрий ва илмий меросини тўлиқлигича китобхонлар оммасига етказиб бериш эди. Илмий-оммавий матн принципларининг бошқа матн шакллари принципларида асосий фарқи, биринчидан, ҳозирги ўзбек ёзувиге транслитерация қилиниши бўлса, иккинчидан, кенг ўқувчилар аудиторияси талабларини назарда тутишидир. Масалан, «Мажолис ун-нафоис» илмий-танқидий матни Алишер Навоий асарлари 15 жилдлиги ўн иккинчи жилди, Алишер Навоий тўла асарлари 20 жилдлиги ўн учинчи жилди нашри учун асос қилиб олинди.

«Мажолис ун-нафоис» асари матнига берилган шарҳлар маълумун-моҳияти нуқтаи назаридан турли хил бўлиб, уларни шарҳли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

– матнда учрайдиган араб, форс тилларидаги тушунилиш қийин сўз ва иборалар таржимаси;

¹⁷ Қаранг: Валихўжаев Б. Ўзбек классик адабиёти тарихини ўрганишнинг долзарб масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. №4. – Б.22.

- мураккаб ташбеҳли ва рамзли байтлар шарҳи;
- матнда тилга олинган асарлар ва уларнинг муаллифлари ақидадаги маълумотлар;
- шеърини санъатларга доир изоҳлар;
- тарихий ва афсонавий шахслар тавсифи;
- муаммоли ёки илмий-тадқиқотларга туртки бўладиган тарҳлар.

Келтирилган нисбий таснифдан маълум бўладики, С.Ғаниева матн шарҳини беришда адабиётшунослик, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, тарих, тилшунослик фанларига мурожаат этди. С.Ғаниева ёзган матн шарҳларининг аҳамиятли томони яна шундаки, олима матн билан боғлиқ деярли ҳар бир нуқтага эътибор қаратган, матн шарҳини беришда чуқур илмий изланиш олиб борган. Аслида С.Ғаниеванинг барча асар шарҳларидаги илмий, бадиий ва тарихий маълумотларни бир жойга жамланган, каттагина бир асар вужудга келади.

Алишер Навоий асарларида араб, форс сўзларидан кенг фойдаланган. «Мажолис ун-нафоис»да шоирлар ижодидан келтирилган намуналар асосан форс тилида берилган. «Мажолис ун-нафоис»да Навоий шерозлик Мавлоно Толиб Жожармий деган шоирнинг қабр тошига битилган рубойисини ўқиб ёдда қолдирганини ёзади. Навоий Жожармий ижодидан намуна сифатида ўша рубойини келтиради:

*Дар кўчаи ошиқи ба паймон дуруст,
Меғуфт ба ман аҳли диле рўзи нахуст,
Толиб маталаб касе, ки ў гайри ту жуст,
Ту толиби ў бош, ки ў толиби туст.*¹⁸

Китобхонга матн тўлиқ тушунарли бўлиши учун таржималар ҳам келтирилган. С.Ғаниева ушбу рубойининг таржимасини шундай беради: «Ошиқлик кўчасида аҳди паймони мустаҳкам бўлган бир аҳли дил(яъни дилбар, дилдор) менга айтган эди: Сендан бошқани қидирган кишини талабгорликка ундама, сен шундай кишига талабгор бўлгинки, у ҳам сенга талабгор бўлсин».¹⁹

¹⁸ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – Б.24.

¹⁹ Кўрсатилган асар. – Б.227.

С.Ғаниева рубойи маъносини қисқа, аниқ тарзда ўқувчига еркин казишга ҳаракат қилган. Ушбу рубойи таржимасини ўзига ҳақиқат шарҳ дейиш мумкин. Эътибор берсак, рубойининг аслида «тўлиб» сўзи уч мартаба қўлланган, таржимада шу тушунча маъносини берувчи «талабгор» сўзи шунча келтирилган.

«Мажолис ун-нафоис»нинг учинчи мажлисида Навоий Мавлоно Осафий ҳақида шундай ёзади: «Мавлоно Осафий – отасиз подшоҳи замоннинг вазорат девонида муҳр босибдур ва ўзининг таъби таъриф қилгуча бор ва ҳофизаси ҳам бағоят хубдур. Аммо не таъбин ишга буюрур, не ҳофизасин. Ятимвашлик ва раъносифатлик ва худройлик била авқотин зоеъ қилур. Бу навогариб сифоти кўндурки, агар деса сўз узолур. Мутлақо пандназир эмас. Бу жиҳатдин бағоят паришондур. Яхши абёти бор».

С.Ғаниева Мавлоно Осафий, яъни Хожа Шамсиддин Ҳиратовий шахси ҳақида бир қанча қизиқарли ва керакли маълумотларни келтиради. Олима аввал шоир туғилган, вафот этган йиллари ҳамда ўрнини кўрсатади. Кейин Осафийнинг девон тартиб берилгани, унинг девони 1968 йили Тохронда Ҳоди Арфаъ Кирмоний томонидан сўзбоши билан нашр этирилганини ёзади. Шарҳда Навоий ўзининг «Соқийнома»сида Осафийни яқин дўстлари ҳаммаслаклари қаторида ҳамда заковатли шоир сифатида тилга олиши қайд этилган. Шу билан бирга, Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» ва Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида Осафий ҳақидаги маълумотлар борлиги кўрсатилган. С.Ғаниева мутаржим Фахрий Ҳиротий келтирган Осафийнинг бир байти таржимасини ҳам шарҳда беради. Шарҳда Осафийнинг Навоий вафотига ёзган марсиясидан бир байт ва туширган таърихи келтирилган.²⁰ С.Ғаниева шарҳда тазкирада Навоийнинг бу шоир ҳақидаги маълумотларини умуман такрорламайди. С.Ғаниеванинг Осафий ҳақидаги маълумотлари тугал ва батафсиллиги билан муҳим илмий қимматга эгадир.

«Мажолис ун-нафоис»да Алишер Навоий бевосита бирор муносабат билан тилга олиб, лекин бундай шахслар ҳақида тўла тўхталишни лозим топмаган ўринлар ҳам бор. С.Ғаниева матн изоҳ ва таржималарини тайёрлашда шундай ўринларга аҳамият қаратган. Масалан, «Мажолис ун-нафоис»нинг биринчи маж-

²⁰ Кўрсатилган асар. – Б.73.

²¹ Кўрсатилган асар. – Б.244 – 245.

иссида Имом Али Мусо ар-Ризо, Меҳри, Анварий, Хожа Салмон, Шайх Камол, Мавлоно Саъиддин Кошғарий кабиларнинг исми-лари қайд этилган. Иккинчи мажлисида Абу Ҳанифа, Ибн Ҳо-ниб, Сайид Шариф, Шайх Зайниддин, Хожа Абдуллоҳ Ансорий, Имом Фахр, Амир Суҳайлий, Ҳазрат Шайх, Шайх Фаридиддин Ағтор, Шайх Баҳоваддин Умар, Хожа Абу Наср Порсо, Ҳазрат Шайх Абусаид Абдулхайр, Кичик мирзо, Мавлоно Жаъфар, Ҳаз-рат Аҳмад Жомий, Хожа Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Ҳожибек каби-лар тилга олинган. Лекин бу каби шахсларга тазкирада махсус ўнра ажратилмаган. С. Ганиева уларнинг шахсий ҳаёти, ижо-ди ва ўз даврида тутган ўрни борасида маълумотлар келтиради. Матншунос томонидан берилган бундай аниқ ва қисқа шарҳлар «Мажолис ун-нафоис» нашрини бойитади. Умуман, «Мажолис ун-нафоис» нашри матни учун шарҳ ва таржималарнинг умумий сони 706тага (муқаддима – 16 шарҳ, I мажлис – 119, II маж-лис – 141, III мажлис – 194, IV мажлис – 106, V мажлис – 28, VI мажлис – 49, VII мажлис – 40, VIII мажлис – 13 шарҳ) етган.

Илмий-оммабоп матни тайёрлашда матншунос нашр ўқув-чиларнинг қайси тоифасига мўлжалланаётганлигига қараб қўлёзма асар матнини қисқартириши, соддалаштириши, шеър-ий йўл билан ёзилган асар бўлса, насрий баён ёки изоҳлардан фойдаланиши мумкин. «Хамса» дostonлари, «Маҳуб ул-қулуб», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Вақфия» каби асарлар матнлари-нинг насрлаштирилган вариантлари шундай принциплар асо-сида яратилган.

Ягона нусхадаги асарларнинг илмий-оммабоп матнига ми-сол қилиб Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Мухтасар» асари матнини кўрсатиш мумкин. Унинг ягона, Париж Миллий кутуб-онасида 1308 рақами остида сақланаётган нусхасининг микро-филми 1968 йили профессор Ҳамид Сулаймон томонидан Али-шер Навоий номидаги Адабиёт музейи фондига олиб келинган эди. Адабиётшунос олим Саидбек Ҳасанов ушбу асарни нашрга тайёрлаб, 1971 йили замонавий ўзбек ёзувиге транслитерация қилиб, чоп этди. Унда «Мухтасар» қўлёзмасини кўчиришда хат-тот томонидан йўл қўйилган камчиликлар, жумладан, сўзлар-нинг тушириб қолдирилиши, бир сўз ўрнига бошқа сўз ёзиш, айрим жумлаларни такрорлаб ёзиш, ҳарфлар ўрнини алмашти-риш каби ҳолатлар аниқланиб, муайян даражада тикланган.

Хаттот томонидан тушириб қолдирилган сўз ёки жумлалар катта қавс ичига олинган. Хаттот янглишиб такрорлаб кўчирган матнлар кичик қавс ичига олиниб, китоб иловасида унга изоҳ берилган. Катта ҳажмда такрорланмаган жумла ва сўзлар қавс ичига олинмаган ва транслитерацияда ифода қилинмай, тўғридан-тўғри изоҳ бериб кетилган. Транслитерацияда баҳр ва турли вазнларга келтирилган мисоллар текшириб борилган ва хаттотомонидан йўл қўйилган камчиликлар тузатилиб, изоҳ берилган. Баъзи ўқилиши қийин бўлган сўзлар ёки тахминий ўқилган сўзлар транслитерацияда ифодаланиб, сўроқ белгиси билан қавс ичига олинган. Рисоланинг тўлиқ транслитерацияси билан бирга факсимил нашри ҳам берилган. Китобда исмлар, асарлар географик ва этник жойлар кўрсаткичлари алфавит тартибиде ҳозирги ўзбек графикасида, терминлар кўрсаткичи эса, ҳозирги ўзбек ва араб графикасида келтирилган. Исмлар тўғрисидаги рақамлар китобнинг кўрсатилган бетида шу исм ҳақида маълумотлар борлигини англатади. Баъзи исмлардаги бети (а, б) кўрсатилмаган рақамлар сўзбошида қўйилган рақамларни билдиради. Асарлар номи кўрсаткичида муаллифлар номи қавс ичига олинган.

Муаллифнинг ягона дастхат қўлёзмаси бўлган тақдирда, унинг факсимил нашри кўплаб янги тадқиқотлар учун бебаҳманбага айланиши мумкин. Хусусан, С.Ғаниева томонидан тайёрланган Алишер Навоийнинг «Наводир ун-ниҳоя» девони факсимилиси шундай манбалардан биридир.²²

Факсимил нашр қўлёзма ёзуви, имлоси, безаклари, структураси каби асар матни тарихини ойдинлаштирувчи жиҳатларни аниқлаш ишларини осонлаштиради. Факсимил нашр, одатда, қўлёзма устидаги тадқиқотларни давом эттиришда қўлёзма нусха ўрнини босадиган китоб яратиш учун чоп этилади.²³ 1968 йили Ҳ.Сулаймонов Алишер Навоий «Илк девон»ининг 870/1465-1466 йили машҳур хаттот Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган қўлёзмасининг факсимилини нашр эттирди. «Илк девон»нинг факсимилида қўлёзманинг хати йирик настав-

²² Навоий дастхати. Наводир ун-ниҳоя / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. – Тошкент: Фан, 1991.

²³ Ҳабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Тошкент, 2000. – Б.155.

иқ услубида, Хуросоннинг олий навли ипак қоғозига қора си-
да ёзилганлиги аниқ кўриниб туради. Хаттотнинг хати асар
тинини аниқ ифодалаган, деярли барча ҳарфларни ўқиса бўла-
ди. «Наводир ун-ниҳоя» фотокопиясида эса, бир оз хиралик бў-
либ, қўлёсмани ўқишда қийинчилик келиб чиқади. Бу хусусда
Ғаниева қуйидаги мулоҳазани билдиради: «Хатнинг ёзилиш
услуби ҳақида айтиш керакки, у профессионал котиб хатига ўх-
шамайди. Масалан, «алиф», «коф», «лом» ҳарфлари ўнг томонга
ойил қилиб ёзилган. Мисраларнинг нотекислиги эса хатнинг
истарсиз ёзилганидан белги беради. Лекин, шубҳасиз, хат ки-
бат санъатидан пухта хабардор одамнинг қўли билан ёзилган.
Ҳарфларнинг муайян мутаносиблигининг сақланиши, ҳар бир
ҳарфнинг аниқ ифодаланиши, хусусан, ҳарфларнинг нуқтала-
ни алоҳида-алоҳида қўйилиши фикримиз далили бўла олади.
Бирини чоғда, ҳарфларнинг уст ва остки нуқталарининг аниқ ва
ана-дона қўйилиш ҳолини қадимги ўзбек тилидан хабардор
улмаган форсийзабон котибларга енгиллик туғдириш мақсади-
да қилинганлигидан далолат берувчи омил деб қараш мумкин».²⁴
Вурунги кунда янги топилган асарларни ёки энди маълум
улган ўтмиш ижодкорларнинг биринчи марта эълон қилинаёт-
ган девонларини нашрга тайёрлашда «Мухтасар» матнида қўл-
ланган принциплардан фойдаланиш энг маъқул йўлдир.

²⁴ Напий дасхати. Наводир ун-ниҳоя / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши муаллифи
Ғаниева. — Тошкент: Фан, 1991. — Б.8.

II ҚИСМ. ЎЗБЕК МАТНШУНОСЛИГИ: ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Ўзбек матншунослиги шаклланишининг тарихий илдизлари

Матншуносликнинг тарихий илдизлари энг қадимги давр ёзма ёдгорликлари матнини ўрганишга бориб тақалади.

Инсоният тарихида ихтиро қилинган ҳар бир кашфиёт, аввало, ижтимоий ҳаёт таъсирида юзага келади ва кўпасрилик анъаналар доирасида шаклланиб боради. Ёзма ёдгорликлар матни бевосита ёзув тарихи билан боғланади. Дастлаб пиктографик ёзув кашф қилинган. Бу ёзувда чизилган шакллар асосида одамлар мантиқий фикр юритиб гап тузган. Пиктографик ёзув тараққиёти асосида логографик ёзув пайдо бўлди. Пиктограмма тўғридан-тўғри предметни расм орқали кўрсатса, логограмма сўзнинг маъносини тушунча орқали ифодалайди. Бунда тилдаги ҳар бир сўз ўз рамзий тимсолига эга бўлади. Иероглифик ёзув логографик ёзувнинг ривожланган, мукамал кўринишидир. Пиктографик, логографик ва иероглифик ёзувлар тараққиёти натижасида фонографик ёзув пайдо бўлди. Сўз товуш орқали идрок этилиб, ҳар бир эшитилаётган товушга алоҳида белги (ҳарф) қабул қилиш истаги фонографик ёзувни юзага келтирди.

Милоддан аввалги VI – IV асрлардаёқ Туронзаминнинг турли ўлка маҳаллий тиллари товуш системасига мустақил ҳолда мослашган. Хоразмий, суғдий, паҳлавий, бохтарий каби ёзувлар шаклланиши ёзма маданиятимиз илдизлари нақадар узон даврларга бориб тақалишидан далолатдир. Мана шу ёзувлар ичида суғд ёзуви ёдгорликлари кенг миқёсда ва узоқ вақт истеъмолда бўлганлиги билан алоҳида ажралиб туради. Қоғалар битилган ва бизгача етиб келган суғдча матнларнинг энг қадимийси IV аср бошларига мансуб бўлиб, фанда «Эски мактублар» деб ном олган. Бу мактублар 1906 йили инглиз олими А.Стейн бошчилигидаги экспедиция томонидан Шарқий Туркистонда топилган. Суғд ёзма ёдгорликларининг яна бири Талас водийсидаги қоятошлар сиртига битилган ташрифномалардир. Бу бау

ромий ёзуви асосида пайдо бўлганлиги боис оромий ёзувига ўхшайди. II аср охири – III аср бошларида хоразм ёзуви хўжалик исбот ҳужжатлари, тангалар, қабрларга ўрнатилган ҳайкалар ва бошқа жойларда учрайди.²⁵

Ўзбек (туркий) матншунослиги тарихи хусусида сўз очар эканлиги, унинг ибтидоси сифатида қадимги манбалар матни билан яқин ҳолда олиб борилган ишлар ҳақида гапириш ўринлидир.

Милоддан кейинги даврда, аниқроғи, қадимги туркий тилининг ilk ёзма намуналари пайдо бўлган даврлардаги матн ёзиш ишларида биз ягона шахс (хоқон ёки саркарда) фаолияти билан алоқадорликни кузатамиз. Жумладан, Ўрхун-Энасой тўғрисидаги битикларидаги маълумотлардан шу аён бўладики, унда ёзиш ёки саркарда томонидан тошга битилган эсдаликлар ўша давр жамиятида рўй берган воқеаларни акс эттирган. Бу ҳудуд милоддан аввалги Эрон подшоҳларидан Доронинг Беҳистун қабрига ўйиб ёздирган эсдаликларига ўхшайди. Демак, давлат арбоблари учун бу ҳолат қайсидир маънода анъана тусига кириб қолган удум бўлган.

Адиб ва тарихчи Йўллуғ тигин бевосита туркий матншунослигининг биринчиси ҳисобланади. У матнни тиклаш, яъни реконструкция қилиш билан бирга керакли жойларини қайта таҳрир ҳам этган. Албатта, матншунослик тарихи ўрганилишида бундай амалий жараёнларни таҳлил қилиш масаласи, аслида, битиклар матни билан айнан иш олиб боришни тақозо этади. Шунинг учун мавжуд маълумотлар асосида шундай қўлиб келамиз: матний тадқиқларнинг бу даврдаги асосий мазмунини матн мазмуни ва шаклига муносабатнинг пайдо бўлишидир. Йўллуғ тигин матннинг мазмун ва тузилиш жиҳатини яқинлиги ҳамда уларнинг ўзаро муносабатга киришувини таъминланга ҳаракат қилган. У матнни таҳрир этишда ягона маъно, гоа ифодаси йўлида изчил қаторни тузиб чиққан. Йўллуғ тигин Кул тигин битигидан олган парчани Билга хоқон битиши матнига киритишда мантиқий ва гносеологик боғланишни эътиборда тутган. Турк хоқонлиги даврида ёзилган мазкур битикликлар хусусида тадқиқотлар олиб борган олимлар – Қ. Саломов ва Қ. Омонов шундай ёзишади: «Кўк турк битиклари битиклар хотирасига тикланган ёдгорликлар бўлишига қара-

²⁵ Ўзбек: Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Фан, 1982.

май, уларда матн тузишнинг аниқ принциплари ишлаб чиқилган эди. Қизиқ бир ҳодиса: адиб ва тарихчи Йўллуғ тигин 735 йили отасининг тошшириғига кўра амакиси Кул тигин хотирасига атаб битик ёзган. Орадан кўп ўтмай, 735 йили, ўз отаси Билга хоқон хотирасига атаб ўрнатилган битикни ёзишда ҳам худди ўша йўлни тутган: ҳатто биринчи битикдаги матннинг катта бир бўлагини олиб, уни таҳрир қилиб, иккинчи битикка ҳам киритган. Йўллуғ тигиннинг матншуносликдаги ютуқларидан бири шунда эдики, у тарихий матн тузиш принципларини ишлаб чиқди». ²⁶

Гарчи бу ёдгорликлар кўпроқ тарихий манбашунослик объекти бўлса-да, унинг тилини ўрганиш, ўша давр жамиятининг аҳволини бадиий нуқтаи назардан ёритувчи ўринлари бўлгани боис улар филологик матншунослик жиҳатидан ҳам тадқиқ этилган. Бу соҳада академик олим Алибек Рустамов ва Насим хон Раҳмоновнинг ҳиссалари катта. Профессор Н.Раҳмонов туркий ёзувлар характери ҳақида гапирар экан, шуларни қайд этади: «Ўрхун ёзувларининг ҳам, Енисей ёзувларининг ҳам, Талас ёзувларининг ҳам орфографияси анча мураккаб. Ана шундай мураккаб системадаги орфографияда ижод қилиш ҳар бир ижодкордан, шубҳасиз, катта тайёргарлик, ақл-заковат талаб қилар эди». ²⁷ Бундан ташқари, олимнинг бошқа асарларида ҳам бу ҳақда мулоҳазалар юритилган.

Ўрхун-Энасой ёзувларининг яна бир эътиборли томони матн тузувчи ҳақидаги маълумотларнинг мавжудлигидир. Тилшунос И.Йўлдошевнинг «Ўзбек китобатчилик терминологияси» асаринда келтирилишича, Култегин битиктошидаги матнда қўлланган «бәдиз» ва «бәдизчи» сўзлари наққошлик, ўймакорликка оид маъноларни англатиш билан бирга хоқонлар нутқини тошга битувчи – «котиб» маъносини ҳам ифодалайди. ²⁸

Ўрхун-Энасой ёзуви билан бирга уйғур алифбосидан ҳам фойдаланилган ва бу ёзув туркий халқлар орасида XVI асрдан анча кенг тарқалган. Қадимдан котиблар юксак масъулиятли вазифани бажарувчи кишилар ҳисобланган. Ҳатто қадимги

²⁶ Содиқов Қ., Омонов Қ. Илмий-танқидий матн яратиш – замон талаби // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2010 йил 20 август.

²⁷ Раҳмонов Н. Битиклар оламида. – Тошкент: Фан, 1990. – Б.35.

²⁸ Қаранг: Йўлдошев И. Ўзбек китобатчилик терминологияси. – Тошкент: Фан, 2004. – Б.9 – 10.

манбаларда ҳам улар улуғланган. «Уйғур ёзувли манбаларда китоблар bitig̃i, ilim̃ya (alim̃ya), bax̃ṣi, ka:tib деб аталган».²⁹

Матншунослик ишлари шаклланиши билан боғлиқ яна бир нуска китоб тузиш ишларининг жорий этилиши бўлди. Қ. Солиқовнинг ёзишича, «турк буддавийлари орасида анча кенг тарқалган китоб тури потхидир. Бундай усул билан китоб тайёрлаш учун, даставвал, китобга мўлжалланаётган варақлар ўртанига бир ўлчамда доирачалар чизиб чиқилган. Матни ёзаётган пайтда эса сатр доирага келиб туташганда тўхтатилиб, доирачанинг иккинчи ёғидан давом эттирилаверган. Шундай қилиб, доирача ичи бўш қолган. Қўлёзма тўлиқ қўлдан чиққач, ҳалиги доирачалар ўртасидан тешилган. Варақларни дасталаб туриб улар тешигидан ипга тизилган. Сўнгра қоғоз бичимиغا тенг равишда пайраха олиб тахлоғлиқ қоғознинг икки ёғидан қопланган ва тизимчаси маҳкамлаб қўйилган. Ўз навбатида, пайрахалар муҳова вазифасини ўтаган ҳамда китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиш зарур бўлган тақдирда тизимчаси бўшатилиб, фойдаланиб бўлгач яна жойлаб қўйилаверган».³⁰ Потхидир усулида китоб тартиб беришни қадимги ҳиндлар кашф этган бўлиб, туркларга Тибетдан ўтганлиги қайд этилади.

Китоб босишнинг илк кўринишлари Хитойда ҳам кенг тарқалган. «Миладий 868 йили Хитой устаси Ван Цзе китоб босиш учун европадан фойдаланган. Китоб босишнинг бундай усули картография деб аталган, унда китоб босиш технологияси жуда янги, лекин машаққатли бўлган».³¹

Ўзбек (туркий) матншунослиги шаклланишининг тарихий мезонларини ёритишда туркий тилли халқлар орасида эътиборга молик бўлган ёзма ёдгорликлардан бири – «Олтин ёруғ» муқим ўрин тутади. «Олтин ёруғ»нинг асл матни тахминан миладий I асрда яратилган бўлиб, асар X – XVIII асрлар давомида турли марта кўчирилган ва Шарқдаги кўп тилларга таржима қилинган.³² И.Раҳмонов X асрда Бешбалиқ (Шарқий Туркистон)

²⁹ Солиқов Қ. Туркий матнавиблик тарихидан. Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: Фан, 2000. – В.131.

³⁰ Қўлёзма китоб тартиб бериши. – В.126.

³¹ Мирзақодимов А.Ш. Ўрта Осиёда топбосма китоб тарихи: Тарих фан. номз. дисс. – Тошкент, 2009. – В.22 – 23.

³² Қодим: Олтин ёруғ. 1-китоб / Сўзбоши, изоҳлар ва қадимги туркий тилдан ўзбекчага тайинлаш муаллифи И.Раҳмонов. – Тошкент: Фан, 2009. – Б.3 – 5.

шаҳрида яшаган Сенги Сели Туғунг «Олтин ёруғ»ни хитой тилидан уйғур тилига таржима қилиш давомида йиғма матний ҳам тузиб чиққанлигини таъкидлайди. У хитой тилидаги матнга кирмай қолган ўринларни бошқа тиллардан таржима қилиш асарга киритганлигининг ўзи туркий матншуносликда матн тузиш принциплари қадимдан шаклланганлигини англатади.

Матншуносликнинг қатъий принциплари Туронзаминга ислом дини ва араб ёзуви билан бирга кириб келди. Ислом маданиятида китобат санъати алоҳида эътиборга лойиқ соҳа бўлиши матн тузишнинг ўзига хос қатъий структураси ишлаб чиқилган эди. Басмала, ҳамд, наът, бағишлов каби асар кириш қисми тааллуқли қоидалар юзага келди. Таммат ёки хатм ул-китоб сана ва котиб исми зикр этилиши лозим бўлган колофон матншуносликда қўлёзма нусха котибининг муаллифлик ҳуқуқини кафолатлаш механизми принципига айланди.

Ўрта Осиёда ҳадис илмининг ривожини, машҳур муҳаддисларимизнинг ҳадисларни санадларига кўра саҳиҳ, носаҳиҳ, ҳасан, қудсий каби турларга ажратиш чўқишлари, Қуръони каримни тафсирлаш, шарҳлаш, фиқҳий масалалар билан боғлиқ ижмоъ, ақоид илмларининг кенг ёйилиши манбашунослик ва матншуносликда муайян анъаналар пайдо бўлишига замин яратди. Ҳадис тўпламлари, фиқҳий мажмуалар, диний нақл ва ривоятлардан хрестоматиялар тузиш, уларни кўчириш мактаблари шаклланди. Имом Бухорий, Бурҳониддин Марғинович илмий мероси кенг ўрганилиб, уларнинг асарлари матнлари устида турли тажрибалар олиб борилган. Уларнинг асарлари тўлиқ ёки жузвларга бўлинган ҳолда кўчирилган. Кўпинча муайян боблар алоҳида матн сифатида шакллантирилиб, мажмуалар таркибига киритилган. Айрим ҳолатларда асарлар қисқартириш кўчирилган.

Алломаларнинг асарларига кўплаб шарҳлар ёзилиши билан қўлёзма нусхалар матн структурасида ҳам ўзгаришлар пайдо бўлди. Бир қўлёзма жилдда икки асар – бирини асосий жадвалда, иккинчисини ҳошияда жойлаштириш принциплари шаклланди. Муайян асарларни шарҳлари билан бирга кўчириш анъанага айланди. Матн турларининг кўпайиши бир асарнинг турли шаклларда кўчирилишига ва турли номлар билан машҳур бўлиб кетишига олиб келди.

Матншуносликнинг тарихий тараққиётини кузатиш бу даврларда йиғма матнлар, жузв-бўлаклар ҳолидаги алоҳида матнлар, шарҳ-матнлар анча кенг тарқалганини кўрсатади. Шунинг билан бирга, бу жараёнлар ўзбек матншунослигида муайян принципларнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатмасдан қолмайди. Туркий тил грамматикасини ишлаб чиққан биринчи тилшунос олим Маҳмуд Қошғарий «Девону луғотит турк» қомусий асарини яратишда энг қадимги манбаларни тўплади, матнларни ўрганди ва уларни тавсифлаш орқали ўз асарига киритди. Даврда жамланган халқ оғзаки ижоди намуналарининг кўпи бу давр билан банд бўлган даврдан беш-олти аср қадимийроқ ҳисобланади. Масалан, Алп Эр Тўнга марсияси, «Олтин қон» ривояти, айрим нақб ва жойлар билан боғлиқ афсоналар шулар жумласидандир.

Шу даврларда яшаб ижод этган кўплаб мутафаккир адибларнинг матн тузиш ишлари қанчалик муҳим эканлигига эътибор қаратганликларини алоҳида таъкидлаш керак. Масалан, қомусий олимлар Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий фаолиятида бунини кўриш мумкин. Форобий «Хаттотлик ҳақида китоб» («Китоб фи санъат ал-хаттотат») асарида айнан ёзув турлари ва хаттотлик маҳорати намуналарига эътибор қаратди.

11 асрнинг машҳур мутафаккир шоирларидан Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асарида битикчи, яъни котиб тўғрисида маълумот қилиб, унинг жамиятдаги мавқеидан шундай баҳс қилган:

*Котиб билимли, заковатли бўлиши керак,
Хатти чиройли, сўзга уста, эзгу феъл бўлиши керак.
Матнубда хат чиройли бўлса, кўнгил очилади,
Изоҳи ўқигиси келади, кўнгил қувонади.
Алар фасоҳат билан (хуш)хат тенглашса,
Бу ёзма нутқ тили жуда эзгу тил бўлади.
Ишонинг сирга яқини нима дейди, эшитгин:
Ёзма нутқ усули жуда яхши усулдир.
Ишон эзгу сўзлар ёзувда бўлади,
Ёзилган бўлганлиги учун сўз унутилмайди, (абадий) қолади.³³*

³³ Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. — Тошкент: Фан, 1971. — Б.431 — 433.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб ҳамма эл ишини хат изга олиши, ёзув туфайли барча даромадлар қўлга киритилиши, давлат бопқарилишини таъкидлайди. Шоир котиб тилни, ёзувни бузган хўжасининг бошини ейти ёки бошини олгудек бўлади дейиш орқали котибнинг масъулияти қанчалик катталигини кўрсатади. Юсуф Хос Ҳожиб бундай фикрларини қуйидагича баён этган:

*Котиб ичимлик ичса, билимдан янглишади,
Билимдан янглишган ёзувда хато қилади.*

*Котиб кечаси ҳам кундузи элда (бўлиши) керак,
Қачон талаб қилинса, ўша пайтда (бўлиши) керак.*

*Бу икки кишини одамлар орасидан танлаб ол,
Сўнг уларга бу икки ишни бергин.*

Бири – хати аниқ котиб,

Бири – тили мавзун элчи.

Яқин-ёвуқда ёки ёт, бегона (эллар) орасида

Адоват содир бўладиган бўлса, булардан кўргин.

Иш орқага кетса, шу икки киши туфайли кетади,

Ишга ривож берса, шу икки киши беради.

Бири – ёзувда сўздан янглишганда,

Бири – тили билан (шу) сўзни тузатса.

Котиб бу янглиш (бўлиши) керак, эй элиг,

Унга ишонса, қўл берса, яъни иш топширса бўлади.³⁴

Шоирнинг мулоҳазаси, бир томондан, котиб хулқ-атворининг хатида ҳам намоён бўлишини таъкидлаши билан диндорлик ва сазовор, иккинчи томондан, хат матни аниқ ва равшан бўлиши маса, сўзни англашда янглишлик пайдо бўлиб, кўнгилсиз воқеаларга олиб келишига ҳам ишорадир.

Илмий-амалий тажрибалар ва матншунослик равнақи

Темурийлар даври ўзбек матншунослиги ривожига муҳим замин яратиб бериш нуқтаси бўлди. Ўзбек матншунослиги шу даврдан бошлаб кенгайиб, боран ўзининг иккинчи босқичига ўтди дейиш мумкин. Бу

³⁴ Кўрсатилган асар. – Б.437.

м-фан, маданият билан бирга қўлёзма нусхаларга бўлган сабат кескин ўзгарди. Шоҳрух замонида Ҳирот шаҳри давнинг спёсий марказига айланди. Шоҳрухнинг ўғли, аини вазири Бойсунғур мирзо ниҳоятда нозиктабъ, адабиёт ва т мухлиси, ҳунар аҳлининг жонкуяр ҳомийси эди. «Мир-сунбек астрономия ва ҳандасада ўз даврида ягона бўлгани Бойсунғур мирзо шеър ва хатда ўз даврининг энг машҳур си эди».⁶⁶

Бойсунғур мирзо Ҳиротда улкан кутубхона ташкил этди. Кунада 40 нафар етук ҳунар эгалари тўпланди. Булар хуш-каттотлар, китоб тузиш учун қоғоз тайёрловчилар, муқо-ағни саҳифаларни тўплаб китоб ҳолига келтирувчилар, кўчирилиб муқовалангач, саҳифаларга сурат чизувчилар, қил юргилувчилар, нодир китобларга чарм ёки бошқа бир-табақо матодан жилд ясовчилар, тўзиган китобларни қай-ловчилар, саҳифалар ҳошияси ва ёзув ораларига олтин-мунг ранг пуркаб безатувчилар кабилар эди. Бойсунғурнинг ўзи ҳам моҳир хаттот бўлган. Унинг олти хил ёзув-каммал билгани, айниқса, сулс ёзувига моҳирлиги ҳақи-қатомлар бор. Темурийларгача ишлаб чиқилган барча-шакллари асосан диний адабиётга татбиқ этилган бўлса, кингир мирзо уларнинг барчасини бадиий адабиётга татбиқ-характерли жиҳатлардан бири, унинг кутубхонасида ки-зинин билан бирга қўлёзма нусханинг йиғма матнини-ни ишлари ҳам олиб борилган. Жумладан, Бойсунғур мир-зини билан Фирдавсий «Шоҳнома»сининг турли қўлёзма-лари тўпланиб, биринчи бор тўлиқ ва мукаммал нусхада-лидан. Маъкур қўлёзма 1425 – 1430 йиллари Жаъфар Таб-и-замондан кўчирилиб, мусаввирлар уни 20та сурат би-ривчилар. Бойсунғур мирзо «Шоҳнома»нинг бу нусхасига-нинг ёзили ва у адабиёт тарихида «Бойсунғур муқаддима-ни билан машҳур. Маъкур «Шоҳнома» ва ўша даврда кў-лидан «Назми ва Димна»нинг нодир нусхаси (унда 35 сурат-ли ёзили кўчирилган) аини пайтда Техрондаги Гулистон-да кутубхонада сақланмоқда.⁶⁷

66. У. Ҳусейн, «Қўлёзма ва нусха тарихи», Тошкент: Фан, 1971. – Б.51.

67. У. Ҳусейн, «Қўлёзма ва нусха тарихи», Тошкент: Фан, 1971. – Б.51.

68. У. Ҳусейн, «Қўлёзма ва нусха тарихи», Тошкент: Фан, 1971. – Б.51.

Бойсунғур «Шоҳнома»нинг йиғма матнини тузишда эшончилик, кўпчилик эътироф этган нусхаларни танлаган. Йиғма матн шакли асосан қиёсий-солиштирма, тарихий, маърифий-мазмуний таҳлил асосида тузилган. 1991 йили асарнинг илмий-танқидий матнини қайта амалга оширган М.Н. Османов ёзади: «Шоҳнома» яратилгандан сўнг ўтган тўрт аср давомида муаллиф матни жуда кўп ўзгаришларга учраган, поэма нусхалари орасида ўзаро фарқлар келиб чиқа бошлаган эди. Шунинг учун XV асрда теурийлардан Мирзо Бойсунғур олимларнинг асарининг ягона таҳрир матнини ишлашни буюрди. «Бойсунғур таҳрири» номи билан юритиладиган ушбу нусха «Шоҳнома» матни реконструкциясининг ишланишида биринчи тажриб эди. Бойсунғур таҳрири замонавий илмий насларга тайёрлаш талабларига жавоб бермаслиги табиий, чунки XV асрда Шарқда фақат Шарқда эмас, балки Ғарбда ҳам асосий матн тузиш методикаси ишлаб чиқилмаган эди. Фирдавсий институти (Эрон) илмий ходимларининг тадқиқий таҳлилларидан маълум бўладики, Бойсунғур таҳририда муаллиф матнига сайқал берилган байтлар кўп миқдорни эгаллайди. Айнан «Шоҳнома»нинг «Бойсунғур матни» XX аср ўрталаригача асосий нусха вазифасини бажарган.³⁷ Бундан маълум бўладики, Бойсунғур матншунослари фақат матнларни бирлаштириш билан қаноатланмасдан, матнни тиклаш ишларини амалга оширганларки, бу матншунослик принциплари шу даврларда анча қатъийлашганини англаганда Бойсунғур мирзо таҳрири билан тузилган «Шоҳнома»нинг йиғма матни Шарқ матншунослиги тажрибасининг буюк намунаси бўлади. Шунинг алоҳида таъкидлаш ўринлики, ёзма ёдгорликларнинг асраш ва қўлёзма асарларни қайта кўчиртириш каби ишларга катта эътибор қаратиш фақат Бойсунғур мирзога хос бўлмаган. Жумладан, «Шоҳрух мирзонинг ўғли Султон Иброҳим ҳам моҳир ҳунармандларга жаҳон тасвирий санъати намуналари ҳисобланган китоблар туздирди. Шундай китоблардан бири Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» достони нусхаси бўлиб ҳозирги даврда Нью-Йоркдаги Метрополитен музейда сақланмоқда».³⁸

³⁷ Османов М.Н. Фирдоуси. Шах-наме. Т.1. Предисловие. – М.: Наука, 1991. – С. 10.

³⁸ Норкулов Н., Низомиддинов И. Миниатюра тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970. – Б.71.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ўзбек адабиёти олдидаги наमतлари ҳаммага маълум. «Бобур давлат арбоби, саркарда, вриқчи олим, таржимон, шоир бўлиш билан бирга Ибн Муқлаъ каби буюк хат ихтирочиси сифатида Шарққа танилган. Ҳиндистонни бошқариб турган вақтида Бобур араб хатининг турли навларида ёзиладиган алоҳида бир хат ихтиро қилган. Бу янги хат «Нобурий Хатти» деб аталган ва шу ном билан шуҳрат топган.³⁹ Бобур ва унинг авлодлари турли фанлар қаторида адабиёт ва санъат ривожига, хусусан, қўлёзма манбаларни кўчириш, наққош ишларига жуда катта аҳамият қаратганлар. Бобурнинг катта, хусусан, матнга муносабати «Бобурнома»даги бир мактуб барасидаги сўзларида яққол намоён бўлади. Бобур ўғли Ҳумоюнга давлат ишларини юритишда маслаҳат бераркан, ўғлининг катта баған хатидаги баъзи ўринларга эътироз билдиради. Жумладан, Ҳумоюннинг ўзига нисбатан айтилган «ёлғузлуқ, ёлғузлик» сўзларини «подшоҳликда айбдур», чунки «подшоҳлик бина ёлғузлик рост келмас» деб ноўрин қўлланган сўз эканини кўрсатади. Яна шоир Ҳумоюннинг хати ва имлосини шундай чиқибди кузатадики, бунда Бобур илмий салоҳияти билан бирга таълиқат билан матнни таҳлил этгани кўринади. Хатда шундай кўрилади: «Ина, мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўқунайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуёлмас эдинг. Ҳуқулмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ танивини била ўқиса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо қеч кини кўрган эмас. Имлоинг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, алтифотни «то» (ط) била битибсен. Қулунжни «ё» (ق) била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқиса бўладур, вале бу каттақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. Фолибо кат битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такаллуф қилди дейсан, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равнан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлар ва ҳам ўқинучига».⁴⁰ Бобур Ҳумоюнга танбеҳ беришда кўп жиҳатларга эътибор қаратапти. Ўзинг хатингни ўқий олмайсан, бунга сен ўзинг пайқамайсан, агар билганингда ўзгартирардинг,

³⁹ Шайхон А. Урта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. — Тошкент: Фан, 1971.

⁴⁰ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев. — Тошкент: Ўзбекистон, 1989. — В.321.

хатингни жуда қийинчилик билан ўқиса бўлади дейди. Бобу Ҳумоюн имлосини эмас, балки ўғлининг матнга эътиборсизлигини танқид остига олган. Ҳақиқатан, илтифот «الطفت» эмас, «الطفت» шаклида, «то» эмас, «те» билан ёзилади. Бобурнинг бу ёзганларидан унинг хат ва матнга масъулият билан муносабатда бўлгани равшан кўринади.

Темурийлар томонидан олиб борилган бундай ишлар матншунослигимиз тарихини ўрганишга кенг имконият яратиб етарли илмий-назарий таҳлилларни амалга оширишга ёрдам беради.

Темурийлар даври ўзбек матншунослиги ҳақида сўз кетган экан, буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг хизматлари ҳақида тўхталмасликнинг иложи йўқ. Унинг хатга, хаттолик ишига бўлган қарашлари ўзбек матншунослиги тарихини ёритишда муҳим ўрин тутади. Фиёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» китобида ёзилишича, Алишер Навоий давлат ва ўз ижодий ишлари билан ниҳоятда банд бўлишига қарамай, бутун бўш вақтини «китоб иборатларини тўзатиш, маъноларини текшириш, далиллар билан исбот этиш» сарфлаган. Китоб кўчирувчи котиблардан у муаллиф матнларини бузмасдан, ўзича ўзгартирмасдан, камоли диққат ва билимдонлик билан кўчиришни талаб қилган. Жумладан, шонли «Сабъаи сайёр» достони хотимасида котибларга мурожаат қилиб, уларни шундай огоҳлантиради:

Кимки ёзмоқта музд қилди ҳавас,

Борча мақсуди музд бўлсаю бас.

Қора пул узра можаро қилса,

Юзидек сафҳани қаро қилса.

Кўз (كوز) уза нуқта қўймай айлаб зўр,

Мардуми бўлмагондек айласа кўр (كور).

Ғайб (غيب)дин нуқтаи йўнуб амалдо,

Хат аро айб (عيب) айласа пайдо.

Ҳомасига кўзи мидод ўлсун,

Ул қародин анга савод ўлсун.

Тили шақ бўлсун уйлаким хома,

Орази тийра уйлаким нома.⁴¹

⁴¹ Алишер Навоий. Хамса. — Тошкент, 1960. — Б.614.

Навойи кучли матншунос сифатида матн тузиш, бадий асарнинг энг тўғри нусхасини тайёрлашда жиддий талабларни ўрнига ташлаган. Шоирнинг қуйидаги мулоҳазалари хаттотлик санъати катта иқтидор ва масъулият талаб қилиши ҳақидадир: «Чиройли хати бор котиб сўзга оро беради ва сўзлагувчига роҳат бағишлайди. Агар хат битувчи хаттот тўғри ёзса, унинг битган тўғрилар кўнглига сўзсиз мақбул бўлади. Муҳаррир хоҳ бир байт, хоҳ юз байт ёзсин, таҳрири дуруст бўлса, мақбул тупшади. Агар ёзув шакли чиройли ва тўғри бўлмаса, билимли кишини аябинишга солади».⁴²

Алишер Навоий ижодий фаолиятдан хабар берувчи XV асрда оид қўлёзма манбаларда улуғ шоирнинг ўзи ҳам ажойиб хаттот бўлганлиги ҳамда хаттотларга устозлик қилганлиги ҳақида кўпгина маълумотлар учрайди.⁴³

Шоирнинг лирик меросидан ташқари унинг «Муҳокамат ва луғатайн», «Маҳбуб ул-қулуб», «Хамсат ул-мутаҳаййирин» каби маърифий-илмий асарларида матншунослик масалаларига оид фикрларни учратиш мумкин. Навоийнинг бу соҳадаги фаолиятида ярқ этиб кўзга ташланадиган муҳим жиҳат биринчи кўчираётганда унинг оригиналлигини сақлашга, гоёвий ва бадий мазмунига путур етказмасликка бўлган ҳаракатдир. А. Ҳайитметов Навоий асарларида котибларга бўлган шоир муносабатини таҳлил этаркан, шундай хулосага келади: «Айни ҳақида, Навоийнинг матнлар устида олиб борган ишлари унинг санъати, тарих, санъатшунослик, аниқ фанлардан астрономия, математика, ҳандаса, медицина ва ҳоказо соҳалардаги чуқур танишларига ҳам асосланар эди. Навоийнинг котибларга нусха бериб бериш жараёнидаги бу хил ишларини эса ҳозирги тушунчида матншунослик характерида эга бўлган ишлар эди деб қараб бўлайми?».⁴⁴

Навоий ўз асарлари матни устида доим кузатиш олиб борган. Буни баъзи асарлари қўлёзма нусхаларини қисман қайта таҳрир этганида кўриш мумкин. Девонларидаги айрим шеърларда ўзгартиришлар киритгани, мисраларни қайта ишлагани,

Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983. – Б.28.
Ҳайитметов Ш. Навоий навосидан баҳра олиб... – Самарқанд: Зафарона, 1996. – Б.4.

Ҳайитметов А. Навоийнинг текстологик тадқиқотлари ва уларнинг тақдири. «Узбек тили ва адабиёти». 1965. №1. – Б.23 – 30.